

Gaál Botond

A „kánaáni nyelv” és a református teológiai nyelvújítás

A Magyar Tudományos Akadémiát is foglalkoztatja a különböző tudományterületek szaknyelvének kérdése. Elégséges-e nyelvünk kifejező ereje és bősége az újabb és újabb tudományos vagy művészeti ismeretek befogadására, pontos közlésére? Van-e szükség nyelvújításra? Ha igen, milyen legyen az? Ezek a kérdések érintik a teológiai szaknyelvet is, nemkülönben a prédikációk nyelvezetét. Arra ösztönöznek bennünket, hogy a régmúlt időktől mostanáig mi is gondoljuk végig a dolgot, és adjunk választ a fölített kérdésekre. Kötelességünk is részt venni ebben a jó szándékú tudományos fáradozásban, hiszen elődeink is nagyon sokat tettek magyar nyelvünk formálásáért, fejlődéséért, újításáért, valójában az irodalmi nyelv és a szaknyelvek megteremtéséért. Mi most főként a teológiai szaknyelvre összpontosítjuk figyelmünket, különös tekintettel a református teológiai és liturgiai tapasztalatokra.¹ Egyes problémákat más felekezetek bizonyára másként vagy más hangsúllyal mutatnának be.

Történetileg nézve, aológia mai szaknyelve különböző fejlődési fokokon ment keresztül. Ézsaiás könyve említi először egy jövendölésben, hogy egyiptomi környezetben lesznek majd olyanok, akik „Kánaán nyelvén szólnak” (Ézs 19,18). Eredetileg ez volt a választott nép köznyelve. Az ézsaiási idézetet már a hellenista korban jegyezték le, és a kultikus héber nyelvre vonatkozik. Innen származik a mai egyházi közélet vágyának kifejezése, hogy az igehirdetéseknél és a szentbeszédnek nem szabad „kánaáni” nyelven szólnia, mert nem lesz érthető a mai ember számára, amint az egyiptomi környezetnek sem volt érthető a kánaáni nyelv. Azaz, a kultikus nyelvet az idegen már nem érti, ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy az belterjessé, majd pedig szakzsargonná válik. Lényegében az történik, hogy megváltozott a külső nyelvi közeg, amelyben a „szaknyelv” már érthetetlen.² Amint látjuk, ez elgondolkoztatta már az ószövetségi embert is.

1 Erről a témáról a szerző már közölt egy rövid írást „Mi legyen a 'kánaáni nyelvvel'?” címmel. Vö. Református Egyház, LV. évf. 12. sz. 2003. december, 281–283. Ez az írás a téma részletesebb és sok újat hozó kifejtését tartalmazza.

2 Kustár Zoltán ószövetségi szaktudóssal való beszélgetés alapján.

Hasonló gondokkal küzdöttek az újszövetségi korban is. Az írott bibliai görög nyelv tulajdonképpen a *koiné* egyik változata. Mint ilyen mégis köznyelv volt, amely sokat megőrzött az irodalmi attikai görög nyelvből. A Római Birodalom keleti részében ez a nyelv ismert volt, csakhamar átvette a nyugati fél is, és a 4. századig használták is mint köznyelvet. Ez a görög nyelv vált aztán az egyházatyák nyelvévé, azaz teológiai szaknyelvvé. Az 1. században működő Pál apostol kitűnően beszélt és írt görögül. Köznyelven fogalmazott meg olyan tanításokat, amelyek később átkerültek a szaknyelvbe. A keresztyénség terjedésével aztán a Bibliát lefordították nemzeti nyelvekre, amelyek közül az akkori latin csupán egynek számított. Ez a latin azonban egyre erőteljesebbé vált, és a teológia számára így már két nyelv is kínálkozott hordozóul: a görög és a latin. Először, az egyházi írók korában, a görög köznyelvből a bibliai tanítások révén teológiai szaknyelv lett. Miután azonban a görög nyelv elvesztette köznyelv szerepét a birodalom nagy részében, a teológiai görög szaknyelv elszigetelődve találta magát, és kezdett érthetlenné válni a tágabb környezete számára. Ekkor jött segítségül a latin, amely a teológiai tartalmat szintén köznyelvi formájában őrizte tovább. Ez már a 4. században következett be. Sem a bibliai görög, sem a fordításos latin nyelv messze nem volt azonos a klasszikus göröggel vagy latinnal. Üzenethordozó szerepük viszont volt, ezért maradhattak meg. Ezt a *köznyelv-szaknyelv* jelenséget, amikor is a köznyelvből teológiai tartalmat hordozó szaknyelv lesz, de egy idő után ez is elavulttá válik, immár a latin esetében időrendben a harmadik lépcsőfokon láthatjuk. Ugyanis ez a köznyelvi latin a történeti középkor kezdetétől az egyház hivatalos nyelvévé vált, sőt a teológia szaknyelvévé lett, amely aztán az idők során maga is sokat változott. Tudjuk, kialakult a „középkori latin” névvel illetett nyelv is, amelyet a nyelvtudósok is megkülönböztetnek az első századok beszélt latinjától, még inkább az irodalmi klasszikus latintól. Beépült a liturgiába, ahol mintegy hagyományőrző szerepet töltött be. Szaknyelv lett! De ebben az esetben is megfigyelhető, hogy évszázadok alatt – már az előreformáció idejére – ismét megváltozott a nyelvi környezet, pontosabban annak igénye, mivel a teológiai latin szaknyelv a nemzeti kultúrák kialakulásával megint csak érthetlenné kezdett válni. Ekkor azonban újból jött a frissítés, hiszen a reformációval egy sor európai nemzeti nyelvre fordították le a Bibliát, sőt azokon a nemzeti nyelveken elkezdődött a teológia művelése is.³ Ebben a katolikusok és protestánsok sokszor együtt haladtak. Itt már figyelembe kell vennünk azt is, hogy időközben a tudományok nemzetközi nyelve a latin lett, azaz, ennek a latinnak immár nemcsak teológiai szaknyelvi szerepe volt, hanem ez egyben a legkülönbözőbb tudományok művelésének eszköze is lett. A nemze-

3 Ennek egyik legérdekesebb példája Luther Márton esete. A magyar diákok, akik Luthert is hallgatták, azt tapasztalták, hogy előadásait latinul kezdte, majd egyre több német kifejezést, szavakat kevert bele, míg végül már csak németül beszélt. Ezt aztán a magyar hallgatóság már nem értette, mert ők latinul voltak felvértezve, igen jól.

ti nyelvű templomi prédikációk és a nemzeti nyelven kiadott könyvek révén aztán a latin kezdett visszaszorulni a teológiai szaknyelvi helyzetéből, de például a természettudományok szaknyelve továbbra is a latin maradt, mert azt a köznép nem értette. Ekkor még nem volt tehát szükség arra, hogy a természettudományok latin szaknyelve a környezete miatt elkezdjen kiszorulni a szellemi életből. Ez csak néhány évszázaddal később következett be, úgy a 18. század végén és a 19. század elején. Azért maradt fenn, mert fontos információkövetítő szerepet töltött be, s mivel ez volt a természettudományok szaknyelve is, a nemzetek közötti szellemi, kulturális kapcsolatok fenntartásában jelentős szerepet játszott. Ennek következtében a tudomány fejlődése is gyorsabbnak bizonyult, mintha csak az egymástól elszigetelt nemzeti nyelveken művelték volna őket. Jó példa erre, hogy 1823-ban még Bolyai János is latinul írta a híres Appendixzet az új nem-euklideszi geometriáról.⁴ A latin nyelv használatának további alakulását már jól ismerjük magyar történelmünkéből is. A jelenség sematikus és általános tekintetben lényegileg ugyanaz: megváltozott a köznyelvi környezet, s ez új kihívást jelentett az időközben kialakult szaknyelv számára.

Nyelvemlékeink mutatják, hogy már a 16. század előtti Magyarországon, noha a kulturális életben hivatalosan még a latin nyelvet használták, a magyarnak kezdett kialakulni a nemzeti nyelvi változata is. A 16. században ez a nyelv már él, de még csak köznyelvi szempontból van jelentősége. Tudósaink, szerzeteseink és prédikátoraink sokat fáradoztak egy új kifejezésrendszer megteremtéséért. A nyelv reformját akarták. A magyar nyelv meglévő köznyelvi változata így egyre pallérozottabbá vált. Ezt láthatjuk a különböző bibliafordításokból, különösen a Károlyi-féle nyelvezetből, amely tükrözi mind a meglévő köznyelvi helyzetet, mind pedig a nyelvi reform törekvéseit. Innentől azonban nálunk másképpen alakult a történet, mert éppen maga a szakrális nyelv kialakulása és kialakítása vált nemzeti nyelvet formáló tényezővé. Legalábbis egy jó darabig, főként a protestáns területeken. Hogy ezt a titkot jobban értsük, érdemes egy kicsit az időben előreszaladni és megvizsgálni, miért adtak a reformáció egyházai jóval több írot, költőt a nemzeti kultúrának. Ennek egyik fő oka bizonyosan a nyelvben, elsősorban a protestáns kegyességi élet nyelvezetének alakulásában kereshető. A reformáció után a magyar szakrális nyelv ugyanis nem maradt a templomok falai között, hanem kezdett a köznyelvbe beékelődni, azt jelentősen áthatotta. A nagy protestáns iskola-rendszer ezen a nyelven is tanított, de a latint szintén meghagyta az európai kultúrával való kommunikációs nyelvnek. A latin nyelv eszköz volt számukra, hogy segítségével a nyugati tudományos élet eredményeit áttemelhesék a magyar kultúrába. Például az egzakt tudományokat. Az első magyar nyelv-

4 A híres Appendix latin címe *Scientiam Spatii absolute veram exhibens...* volt. Bolyai János ezt az új fölfedezését jelzi édesapjának Temesvárról 1823. november 3-án. Egészen pontosan néhány évvel később öntötte végleges formába, és küldte el latinul édesapjának, a Marosvásárhelyi Református Kollégium professzorának.

vű matematika tankönyveket a Debreceni Református Kollégium tanárai írták, többnyire a nyugati latin nyelvű könyvek segítségével.⁵ A magyar nyelv őket a nemzethez kötötte, a latin pedig Európához. A reformáció iskoláiban Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert nyelvezete volt a tudományos gondolkodás alapja és az ismeretközlés megteremtője. De hogyan is zajlott ez a folyamat? – Tudjuk, hogy a bibliai kijelentés elsődleges eszköze a szó, a beszéd. A Biblia tanulmányozása, a nemzeti nyelven írt hitvallások és teológiai munkák, nemkülönben a magyarul megfogalmazott igehirdetések egyben a szó, a beszéd művelését is jelentették, méghozzá nemcsak a belkörü iskolai tanításban, azaz nemcsak a teológiai szaknyelvben, hanem a prédikációk, a bibliaolvasás és énekszövegek révén a nép köznyelvi kultúrájában is. *Ha pedig a szót, a beszédet művelik, abból irodalom lesz!* Bizonyára ezért került ki oly sok irodalmi kiválóságunk a református kollégiumokból: Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór, Tompa Mihály, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Oláh Gábor, Szabó Lőrinc, Gulyás Pál és még sokan mások. Az erdélyi református kollégiumok is tekintélyes írókat, költőket adtak: Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Szabó Dezső, Áprily Lajos, Kányádi Sándor, Sütő András, Wass Albert, de ne hagyjuk ki világhírű nyelvészünket, Körösi Csoma Sándort sem. Ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagynunk a magyar nyelv fejlődésének történetéből. Íróink és költőink nyelvhasználatát ugyanis jelentősen alakította a kollégiumok világa, a prédikációktól kezdve az elméleti teológiai ismereteken át egészen az énekköltészetig, ők pedig szinte felbecsülhetetlen mértékben formálták anyanyelvünket. – *Ahogy én látom, nálunk közvetlenül a reformáció utáni századokban végül is az történt, hogy a köznyelv magába emelte az akkori „nyelvújítással” kialakított szaknyelvet, s ez jelentős mértékben hozzájárult az új irodalmi nyelv kialakulásához, amely aztán magasabb szinten élesztette újjá a magyar köznyelvet is. Ennek látható eredménye a 19. század elején bekövetkezett nyelvújítás.* Nyelvünk hajlékonyabbá tétele, megszépülése jobbra ennek a folyamatnak volt köszönhető. De ez a nyelvújítás még nem tudta hathatósan elérni az egyes tudományok szaknyelvét. Például Kerekes Ferencnek még nagyon sokat kellett küszködnie, hogy a differenciál- és integrálszámítás első „főiskolai tankönyvének” megírásakor az 1830-as években egyáltalán ki tudja magát fejezni érthetően magyarul.⁶ Ugyanakkor Lengyel József, Szentgyörgyi József és Keresztesi József egyházi ének-

5 Az első magyar nyelvű matematika tankönyvet 1577-ben adták ki Debrecenben, ezt nevezték el Debreceni Aritmetikának. A második matematika tankönyvet is a debreceni Menyői Tolvaj Ferenc írta 1674-ben. Az 1743-ban kiadott, Maróthi György debreceni professzor által írt híres Aritmetika az Entwurfig volt tankönyv az egész református iskolarendszerben.

6 Vö. Kerekes Ferenc: Elmélkedés a fellengzős mathezis igaz sarkalatairól. Debrecen, 1837. TtREK R 608/54.

szövegein már érezhető egyfajta könnyedség a teológiai tartalom kifejezésében, legalább is Ráday Pálék nyelvhasználatához képest.⁷

A történet azonban korunkban is folytatódik, mert bizony a mai köznyelvünk⁸ olyan szellemi környezetben él, amelyben nagyon sokfelől érik hatások. Bizonyos szavak, kifejezések jelentése megváltozott, olykor egyes szavak eltűntek a nyelvünkéből, mások pedig egészen más értelmet nyertek, vagy újabb kifejezések jöttek be a nyelvünkbe. Ennek a jelenségnek van pozitív és negatív oldala. Szükséges példákkal is illusztrálnunk.

– Először nézzünk olyan eseteket, amikor bizonyos szavak kivesztek a köznyelvünkéből. Már nem használjuk az *eszterág* szót, amely még az 1908-as kiadású revidált bibliafordításban is benne van. Ezt adták ki és használták 1975-ig. (Jób 30,16; Jer 8,7; Zak 5,9) A gólya másik magyar neve ez, nagyon régi.⁹ Ma már főként tájnyelvi szinten él. De ugyanígy szinte csak az egyházi liturgia és énekszövegek őrzik a *szövétnek* vagy a *vánkos* szót. Kár, hogy ezek is szinte teljesen kivesztek. Ha manapság egy társaságban az esti szürkületkor azt kérnénk a házigazdától, hogy gyűjtsa meg a szövétneket, bizony először meg kellene magyarázni, mi az. Pedig a régi magyar *fáklya* vagy *gyertya* szóról van szó. Egészen pontosan azt jelölték vele, ami *világosságot* ad. De ugyanígy, ha egy mai bolti eladótól *vánkost* kérnénk a vásárláskor, csak mosolyogna rajtunk, mert nem igen értené. Pedig ez a magyar szó még félévszázada élő volt. A *vánkos* népies, illetve választékos nyelven a *párnát* jelenti.

– Vannak olyan szavaink, amelyek ma ugyan léteznek, de mást jelentenek, vagy eltolódott az értelmük. A *közönséges* szó még nem is olyan régen *egyetemest* jelentett, de mára már ki kellett cserélni az Apostoli Hitvallás szövegében is. Ez érthető, mert ma már inkább használjuk rosszalló kifejezésként, mint az *egyetemes* vagy *általános* szó értelmében. A nagyon ismert és sokat énekelt 25. zsoltárban is találunk ebbe a csoportba tartozó szavakat. Régen a *hitetlen* szó az isteni szabályokhoz hűtlen embert jelölte, ma pedig már úgy értik, mint aki nem hívő. Ezért sokszor félreérthető a használata. De a *pironkodik* szót is értjük, inkább azonban az *elpirul* értelemben, nem pedig a *szégyelli magát*, *szégyenkezik* keményebb jelentéssel, amint azt a régiak gondolták. Eltolódott kissé az értelme. A golgotai jelenet bibliai leírásában és a liturgiai szövegeinkben is van ilyen megváltozott értelmű szó. Például a *megettérni* szavunk, amelyet gyakran használtak arra az esetre, amikor az emberek *hazatérnek*. Ma már ilyen értelemben nem

7 Ha a Ráday Pál által szerzett 290. ének szövegét összehasonlítjuk a 280., 283. és 285. énekekkel, a nyelvezetbeli különbség feltűnő.

8 Mai köznyelvünk kialakulásában Arany János, Petőfi Sándor, Jókai Mór mellett valamennyi írónk jelentős szerepet játszott, de rajtuk kívül ebben a tájnyelveinknek is nagyon fontos jelentősége van.

9 Nyelvtörténészeink szerint az *eszterág* szó déli szláv (nem délszláv) eredetű. Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. I. kötet 805. oldal. Ugyancsak szláv eredetű a *szövétnek* szavunk is. Vö. uo. III. kötet 799. oldal.

vagy alig használjuk, de úgy igen, ha valaki istenhívő életet kezd élni: *megettér*. Még fontosabb és érdekesebb eset, amikor írók, költők révén a teológiai szaknyelvből került a fogalom a világi nyelvezetbe, és ma már nem úgy értik, ahogyan azt eredetileg a költő vagy író használta, értette. Erre egyik legérdekesebb példa a Himnuszban, de a zsoltárokból és egyéb régi bibliai és teológiai szövegekben is használt *jókedvvel* kifejezés. Eredeti értelme szerint ugyanis, igen nagy valószínűséggel Kölcsey értelmezésében is, a *kegyelemmel* szót jelentette.¹⁰ Tehát nem a szilveszteri jókedvről van szó, hanem az „Úrnak jókedvről”, azaz a kegyelméről, miként azt a bibliai szövegek mutatják.

– Aztán vannak szavaink, amelyeket manapság már nem is használunk, mert többnyire nem értjük őket. A református énekeskönyvünkben a 225. régi énekünk szövegében ez áll: *...véssz ismeretedben!* E *véssz* szó azt jelenti mai nyelven, hogy *veszel*, ami a szintén régi *veszesz* formának még régiesebb változata. Ma már nem használjuk a köznyelvben. A 304. ének viszont a 18. századból való, s egyik sora így hangzik: „Szívem ajtajáról hulljanak a *závárok*.” Ez a *zavár* a *zár* szó régies alakja. A fegyvereket használók jól ismerik ma is, egyébként nem közismert. Ugyancsak érdekes kifejezés a 16. századból való kívánság, amelyet a 190. sorszámú énekben még mindig sok helyen énekelnek is a reformátusok újévkor, áldást kérve az új esztendőre: „*Bő zsírral ékesítsed!*” Az erőt, a munkaképességet jelenti, amelynek a gyümölcse a bő termés.¹¹ Ilyen értelemben használta a régi fordításunk Pál apostolnak az *olajfa zsírról*, azaz éltető nedvről vagy gyümölcseről szóló kifejezését is. (Róm 11,17) De ma már furcsa volna, ha egymásnak ezekkel a szavakkal kívánnánk boldog új évet: „*Bő zsírral ékesített új esztendőt kívánok!*” Annyira régi a kifejezés, hogy szinte már csak nyelvtörténeti értéke van. A zsoltárénekek szövegében is találunk bőven ehhez hasonló, ma már nem használt kifejezéseket. A 3. zsoltár 1. versében ezt a kifejezést olvashatjuk: „Sokan azt *alítják*”. Azaz *vélik*, *gondolják*. Ezt maga az énekeskönyv is jelzi egy lábjegyzetben. Még egy másik helyen is van ilyen jelzés, a 91. zsoltár 4. versében, ahol szintén réges régen használt szavakról van szó: „*megnézelled kedvedént*”. Mai értelme: *megnézed kedved szerint*. A 9. zsoltár 2. versében a „Nagy örömben *tombolok*” kifejezés is furcsának tűnik, legalábbis első hallásra, mert a *tombol* szó kapcsán valami fékevesztett magatartásra gondolhatunk, holott eredetileg sokkal szelídebb dologra gondolt Szenci Molnár Albert. Valójában a *tomb* régi magyar hangutánzó eredetű szóból jött létre a *tombol* képzett forma, amely így azt jelenti, hogy valaki *ugrál*, *szökdel*, *vigad*, *táncol*. A 33. zsoltár 2. versének sorait ma is éneklük a református gyülekezetek. Egyik sorában ez a szöveg áll: „Szép *hangicsáló szerszámokban*”. Röviden, magyarul:

10 Vö. A. Molnár Ferenc: Jól értjük-e a Himnusz első sorait? In: Anyanyelv, vallás, művelődés. Kolozsvár, 1999. 18–28.

11 Vö. A. Molnár Ferenc: Az „Ez esztendőt megáldjad...” kezdetű újévi énekünk szövegéről és a Himnusz első sorairól. In: Egyház és művelődés. Kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, 2000. 357–367.

Szépen szóló hangszerekben. A 102. zsoltár 15. versében „*tél-túl megszakadt*” ruháról olvashatunk. A *tél-túl* ikerszavakra ma azt mondanánk: *itt-ott*. Olyasmit jelenthet, amit ma az *összevissza szakadt* kifejezéssel írhatunk le. A példák csúcsként említhetjük a 104. zsoltár 14. versének kezdő sorát: „Minden *állat*, Uram, tereád néz.” Az *állat* szó itt élőlényt vagy más létező dolgot jelent. Ezt már egy külső szemlélő félre is értheti. De nemcsak a régi énekek között találunk ilyen szokatlan kifejezéseket, hanem a 20. századi fordítások között is. A 300. énekünkben nem sokan értik a *míg üvölt a habtusa* félmondatot, az *enyhelyem* szót valószínűleg többen. Az „üvöltő habtusa” Áprily Lajos szép költői képe a háborgó hullámok kifejezésére. A *habtusa* szót bizonyosan ő alkotta. A *hab* régen a *hullámot* jelentette, a *hullám* szónak pedig a *tajték* felelt meg. Ma már a *hab* nem *hullámot* jelent, a *tajték* helyett pedig meghonosodott a *hullám*. Itt látszik igazából, hogy a nyelv változásának, fejlődésének is vannak belső törvényszerűségei. Az *enyhely* is érdekes. Az *enyh* árnyékot jelent, vagy védelmet nyújtó valamit. Így már érthetőbb Áprily verssora, amelyben az ember Krisztusnak az őrző közelségét, azaz *enyhelyét* keresi. — Ezek csupán egy töredékét képezik az énekszövegek újításra vagy új megfontolásra váró kifejezéseinek.¹²

– Ha már az énekeskönyvi példánál tartunk, érdemes említeni egy-két olyan esetet is, amikor bizony derűtség vehet erőt az emberen az énekszövegek kapcsán. A 34. zsoltár 5. versében szó szerint ezt olvassuk: „Az oroszánoknak gyakorta *szükségük esik*.” Ha ezt énekeltenénk a Debreceni Református Gimnáziumunk tanulóival, nem állnák meg kuncogás nélkül. A szöveg arra utal, hogy még az oroszánok is *nélkülöznek, éheznek*, de akik az Urat keresik, azok megelégtetnek. Itt bizony nagyon lényegesen eltolódott a kifejezés értelme. De a fiatalok a 355. énekünk 2. versének a kifejezését is derűvel fogadnák, ha az „*érzékeny közbánat*” elmúltáról kellene énekelniük Krisztus feltámadásának örömnepén, Húsvétkor. Az egész gyülekezet nagypénteki gyászos hangulatát fejezte ki ezzel Lengyel József, az énekvész írója, az 1800-as évek elején.

– Mint különös esetet említhetjük meg az Apostoli Hitvallás első fél mondatát. Az 1990-es évek elején hivatalosan elfogadott, ökumenikus fordítás ezt hagyta meg: *Hiszek egy Istenben, ...* E sorok írója is hallatta szavát annak érdekében, hogy a helyes ez lenne: *Hiszek az egy Istenben, ...* A berögződött hagyományos szöveg iránti tisztelet miatt aztán mégis maradt az előbbi, ezt fogadták el a különböző felekezetek. Az Apostoli Hitvallást magyarul *Hiszekegy*-nek is hívják. Bizonyosan ez volt a legfőbb érv a döntésben. Nyelvi szempontból azonban hibás az elfogadott szöveg. Ugyanis a magyar beszédben a hangsúly ilyenkor a mondat elején van. Emiatt az *egy* szócska elveszíti a hangsúlyát, sőt kimondottan

12 Sok hasonló példát találunk A. Molnár Ferenc: A magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai problémáiról címmel írt tanulmányában. Alcíme: Érted-e, amit énekelsz? In: Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2003. 209–213.

hangsúlytalanná válik, s ebből következően elveszti az értelmét is. Az *egy* számnévből hangsúlytalan határozatlan névelő lesz. Ha pedig a Hitvallásban határozatlan névelőként mondjuk, akkor az azt fogja jelenteni, hogy *hiszek egy valamilyen istenben*. Márpedig a szöveg eredeti hitvallási értelme a Szentháromság *egy* Isten. Az *az* határozott névelő közbeiktatása az *egy* szócskát hangsúlyossá teszi, visszaállítja a számnévi jelentését. Ezt javítani kell majd, lehet is, nem szabad ragaszkodni a rossz nyelvi berögződéshez sem, ha az helytelen következtetésre ad okot.

– A jövőre vonatkozóan érdemes még megemlíteni egy nyelvi jelenséget. Ez gyakran felbukkan manapság a teológia területén. Bizonyos új magyar bibliafordítások a *Szentlélek* helyén *Szent Szellemet* fordítanak. Úgy tűnik, ebből még komoly baj fog származni. A *Szentlélek* kifejezés ugyanis a keresztyén teológia felől jön, a *Szent Szellem* pedig inkább a filozófia felől. A szellem szó eredetileg anyagtalanságot jelentett elsősorban a magyar nyelvben, ezért aztán a lélek is besorolható volt ebbe a kategóriába. Anélkül, hogy ezt a kérdést elvileg és történetileg is részletesen megvizsgálánánk, csak arra utalunk, hogy a *Szentlélek* lefoglalt kifejezés a Szentháromság harmadik személyére, nem szabad *Szent Szellemt*ként fordítani. Ha ezt megengednénk, a baj ott fog kezdődni, hogy mind a lélek, mind a szellem szónak a több évszázados története kapcsán már kialakult szócsaládja van.¹³ A szócsaládbeli változatokat szinte képtelenség lenne ilyen új értelmezéshez igazítani, s így fogalmi zűrzavar támadna ezek körül.¹⁴

Az egyház ma megváltozott nyelvi környezetben prédikál, illetve a teológia sok tekintetben új nyelvi kultúrájú fiatalokat oktat. Bizonyos szavak, kifejezések ma már érthetlenné váltak, vagy értelmük eltolódott, mert megváltozott a külső nyelvi környezet, s ez rendkívül komoly kihívás a teológia és a liturgia számára. De nemcsak a meglévő nyelvi anyag értelmezése kíván külön figyelmet, hanem további problémát jelent az is, hogy nem mindenki az egyházi értelmezés szerint fogja föl, vagy nem pontosan érti a teológiai nyelvben természetesen használt *megváltás*, az *üdvösség*, az *örökélet*, a *bűn*, a *bűnbocsánat*, a *megigazulás*, a *megszentelődés*, a *megtérés*, a *bőjt* vagy *pokol* szavakat,¹⁵ hogy csak néhányat

13 Erre Kálnási Árpád magyar nyelvtudós hívta föl a figyelmemet.

14 Aligha tudnánk mit kezdeni például a *szellemjárás*, a *rossz szellemek*, a *szellemidézés*, a *szellemes*, a *szellemiség*, stb. szavakkal. Kár volna azon fáradozni, hogy e szócsaládhoz tartozó szavaknak új jelentést keresgéljünk, vagy éppen a *Szent Szellemet* ilyen formájában, a szócsaládjától elütő módon agyonmagyarázva beleerőltetnénk a teológia nyelvzetébe.

15 Itt olyan jelenséggel is találkozunk, hogy a szaknyelvből átmennek a köznyelvbe bizonyos kifejezések, és ott megváltozik az eredeti értelmük. Talán azért, mert nem pontosan értelmezték őket. Ilyenkor elfogadjuk már a mai köznyelvi értelmüket is, de az általános műveltség szempontjából jó lenne tudni vagy megtanítani, mi a kifejezés eredeti értelme. Két példát említünk. (1) Manapság egyre gyakrabban használják a „pusztába kiáltott szó” kifejezést, amelyet úgy értenek, hogy hiábavalóság volt az egész, vagy nem volt semmi haszna, nem volt a dolognak értelme. A kifejezés Keresztelő János történetéhez kapcsolódik (Mt 3,3), akinek a szavai úgy hangzanak el, amint Ézsaiás azt megjövendölte: „Kiáltó szó a pusztában. Készítsétek az Úrnak útját, egyengessétek ösvényeit!” (Ézs 40,3) Az kétségtelenül igaz, hogy Keresztelő Jánosra nem

említsünk. Pedig nyelvi szempontból ezeknek nem változott az értelme! Éppen itt kell föltennünk a kérdést: vajon ennyire igazodnunk kell-e mindenben a köznyelvi környezet ismeretvilágához? Semmiképpen nem, mert ilyen alapon akkor valamennyi szakterület nyelvezetét ki kellene cserélnünk. Mi lenne az orvostudománnyal vagy a matematikával, ha szüntelenül azzal kellene foglalkoznia, hogy a köznyelvet ismerő emberek nem értik a nyelvezetét. A köznyelvhez mindenáron való igazodás lehet hátráltató tényező is. A teológia sem fogja tudni másképpen magyarázni például a *megszentelődés* szót, csak azért, mert a köznyelv számára nehéz, vagy nem eléggé ismert a tartalma. A köznyelvnek ma már nem lehet ilyen elvárása a szaknyelvvvel szemben. Ezt a fogalmi problémát minden területen tudomásul kell vennünk, és ugyanakkor el kell fogadnunk azt, hogy nekünk, köznyelvet használó embereknek is kell művelődnünk az egyes szaknyelvek területén.

Ugyanakkor éppen a teológia számára jelent értelmezési gondot jó néhány olyan kifejezés, amely a nemzetközi irodalomból érkezett a nyelvünkbe, mint pl. *antropikus elv*, *kontingencia*, *processzus teológia*, *lélek emergenciája* stb., amelyeknek még nincs meg az egységesen elfogadott megfelelője. Gyakran a különböző felekezetek másként fordítják és másként értelmezik a kifejezéseket. Azaz, nincs meg a nyelvújításért összefogott szándék, vagy közös akarat. De hadd említsünk itt mintául egy életes példát. Polányi Mihály magyar származású tudós 46 új kifejezést vezetett be az angol nyelvbe, amelyeket a világ immár elfogadott és egységes értelemben használ a tudományelmélet területén. Ezek leírását a Templeton-díjas skót teológus, Thomas F. Torrance adta meg 1980-ban.¹⁶ Voltaképpen arról van szó, hogy Polányi alkotott új kifejezéseket is, és meghagyott régieket is, de a régieket egy magasabb szintű összefüggésbe helyezve, értelmüket új tartalommal töltötte meg. Miért ne lehetne ezt véghezvinni a magyar nyelvben is? A teológia története mutatja, hogy egyes szavaknak, kifejezéseknek meg lehet adni a magyar megfelelőjét, másokat viszont nem érdemes lefordíta-

---

hallgattak a kortársai. Igen ám, de nem ez a történet lényege. Eredeti értelme szerint ez azt jelenti, hogy ahol nem is gondolnánk, még a pusztában is, ott nagyon komoly dolgok fognak megtörténni: Krisztus el fog jönni. Ez be is következett, s megváltozott a világ történelme. S ez éppen ellentétes értelmű azzal, amit a köznyelv „pusztába kiáltott szóként” használ. – (2) Másik különös szólás-mondása korunknak, amit főleg politikai felhanggal használnak: „sokan tolonganak a damaszkuszi úton”. Vajon ez nem a dolgok erőltetése? Ugyanis Pál apostol a keresztyéneket üldözni, összeszedni indult Damaszkuszba. Közben megtért, találkozott Jézus Krisztussal. Ha az ilyen esetekre használnák a damaszkuszi út példáját, még nem is lenne baj. De hát szó sincs ilyenekről. Olyan esetekre mondják csupán, akik a korábbi rendszer idején a hatalom oldalán álltak, most pedig átálltak a másikra. Eléggé megbélyegzően használják. Kérdés marad: hol van a Krisztus-követés, mint Pál apostol is tette? Szó sincs tehát arról, hogy „sokan tolonganak a damaszkuszi úton”! Ha csupán az emberi magatartás megváltoztatását szeretnék kifejezni, ami valószínű is, találóbbr kifejezés is adódna a bibliai történetekből.

16 Vö. *Belief in Science and in Christian Life*. Editor: Thomas F. Torrance, The Handsel Press, Edinburgh, 1980.

nunk, hanem jobb meghagyni őket idegen alakjukban. Például így: *antropikus elv*. De a *kontingencia* szó helyett is hiába mondunk *esetlegességet* vagy *történetiséget*, nem adja vissza a szó gazdag jelentését. Szinte képtelenség megtalálni a magyar megfelelőjét. Érdemes meghagyni latinus formában. Az idegen szavak gyakran tömören fejezik ki azt, amit anyanyelvünkön csak sok szóval vagy körülírással tudnánk értelmezni. Az ilyenek gazdagítani fogják a nyelvünket.¹⁷ Sőt lehet újakat is alkotni és a régieket, azaz a „kánaáni kifejezéseket” is használni új összefüggésben. A magyarul nem túl kellemes hangzású *processzus teológia* kifejezést egyre gyakrabban *folymat-teológiának*, *folymat teológiának* és *folymatteológiának* írják. Valószínűleg a legutolsó változat fog meghonosodni. E sorok írója a kötőjeles változatot is helyeselné. Annál nehezebb az újabb keletű *lélek emergenciája* kifejezésnek megtalálni a magyar megfelelőjét. Arról van ugyanis szó, hogy a lelki életnek, a lelki jelenségeknek is van valamilyen szabályszerűsége, amiképpen az működik. Az *emergencia* a lélek sokszor váratlan feltörését, felbukkanását érzékelteti, s ezt a jelenséget tudományosan is vizsgálják. Nagyon új terület. Olyasmi módon lehetne szemléltetni, mint amikor valami fölbuzog. Az *emergencia* magyar fordításánál jó volna a buzgást, a feltörést érzékeltetni, de még nem születtek próbálkozások. Tegyük mégis egy próbát! A *forradalom* szó is a *forr* szóból keletkezett képzéssel, de a *buzog* szó esetében már nem megy a dolog, mert a *buzgalom* szó lefoglalt kifejezés. Mint a *felvilágosodás* szó is szépen meghonosodott, találó is, lehetne talán az *emergenciát* magyar nyelvi környezetben *felbuzgásnak* elnevezni. Csak egy darabig tűnik furcsának, idegennek, egyébként megszokás kérdése, hamar közhasználatúvá válhat. Erőltetni semmiképpen nem szabad, mert a nyelvnek is vannak saját szabályai, olykor ezt belső szabadságnak is lehetne nevezni, és engedni kell, hogy a szabadság alapján szülessen meg az új kifejezés. Ilyen különös volt először a *fel szabadítás teológia* kifejezés is, ma már senkinek nincs furcsaságérzése. Az lenne a fontos, hogy legyen egyetértésre épülő, nyelvünket újító, gazdagító, egységes szándék a teológusok körében is, mert a csak „kánaáni nyelven” beszélő egyházakat előbb-utóbb nem fogja érteni a külső nyelvi környezet, s így az idő elhalad a templomokba beszorult egyházi közösségek mellett. A teológia tehát mindenképpen nyelvújításra szorul, és ezt véghez is tudná vinni ökumenikus keretek között, és természetesen össznemzeti fáradozással. Csupán az a kérdés, milyen mélységekig mehet ez a nyelvújítás.

¹⁷ Polányi említett kifejezései közül néhányat már átvett a magyar tudományos élet is. Ezeket immár egységesen használják. Magyar megfelelőjük megállapítása úgy történt, hogy a Polányi Mihály Társaság, amelynek e tanulmány írója is külső tagja, körkérdezt intézett a tagságához. Néhány fordítási javaslatot közölt, és a beérkezett indoklások, érvelések alapján döntöttük el a kifejezés magyar változatát. Pl. a *personal knowledge* megfelelője a *személyes tudás*, a *tacit knowledge* megfelelője a *hallgatóságos tudás* lett.

Összefoglaló javaslatok

1. A felsorolt nyelvi érdekességek mondatják velünk, hogy az idő tényleg megérett egy átfogó nyelvi felülvizsgálatra a teológiában és a liturgiában egyaránt. Bizonyos szaknyelvi és liturgiai kifejezések elavulttá váltak, mert a külső nyelvi környezet, amelybe beleértjük az irodalmi műveltséget is, már nem érti vagy nem használja azokat. Viszont nem állt elő olyan helyzet, hogy a külső nyelvi környezet megváltozása gyökeres változtatást sürgetne a teológia és a liturgia nyelvében. Másképpen kifejezve, a teológiai és liturgiai szaknyelv nem avult el annyira, hogy azt a külső nyelvi közeg számára teljesen elszigeteltnak lehetne tekinteni. Főként a korhoz igazítás, az állandó modernizálás marad fő feladatul a globalizálódó világ kihívásai szerint.

2. A „kánaáni nyelvet” nem is szabad elhagyni teljes egészében, egyrészt azért, mert őrzi a régi szép nyelvi kincseinket, másrészt pedig azért, mert e nélkül nem fogjuk érteni sok-sok írónk-költőnk műveit. Vagy esetleg félreértjük őket, mint arra a Himnuszunk esetében is rámutattunk. De Arany Jánost sem igen fogjuk megérteni, miért figyelmeztet így a Rendületlenül című versében: „Olcsó malaszttá szent imád ne váljon!” A *malaszt* ugyanis *kegyelem* jelentésű régi szó, de amikor Arany *olcsó malasztot* említ, nem az *olcsó kegyelemről*, nem az *ingyen kegyelemről* beszél, mint teológiai kifejezésekről, hanem az *üres szó* értelmében használja. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a teológiai nyelvezetünk, bárha sokszor tűnik is „kánaáninak”, nagyobb részben még mindig használható. A fent felsorolt esetekben a nyelvi furcsaságok javíthatók. A magyar nyelven jól kialakult fogalmiság dolgában pedig csak annyit tudunk tenni, hogy pontosítjuk a szavakat, a kifejezéseket, és jelentésüket közérthetőbbé tesszük. Például a *megigazulás* vagy *bűnbocsánat* szavakat, amint fentebb ki- szemeltünk néhányat, nem tudjuk kicserélni, még akkor sem, ha a külső környezet számára ma már nehezebben érthetők.

3. Nyelvi szempontból bizonyos történeti anyagot nyugodtan meghagyhatunk. Egyfajta „kegyeletnek” a nyelvújításban is szabad és kell érvényesülnie. Példaként említhetjük az énekanyagunkban a több mint háromszáz éven át megőrzött százötven zsoltárt vagy néhány szép, régi éneket. Ezek szövegét kellő szakértelemmel lehet javítani, illetve a mai nyelvhez igazítani. Egy ilyen módosítás nem jelent veszteséget, mert végül is az eddigi énekeskönyveink megőrzik a történetileg fontos elemeket az utókor számára. De azért is kell őriznünk bizonyos régi anyagot, mert ezek a történeti örökség folyamatosságát biztosítják, és „nemzeti értéket” is képviselnek egyben.

4. Az 1975-re elkészült új, ökumenikus bibliafordítás és annak már az 1980-as években megtörtént revíziója azt jelzi, hogy egy bizonyos nyelvújítás az egyházakban is lezajlott. A katolikus fordítások szintén ezt mutatják. Sőt, a liturgiában is történtek „nyelvújítási” változások valamennyi felekezetben. Ez azonban még nem látszik elegendőnek. A református énekeskönyv például 1948 óta ugyanaz. Lehetne bátrabban újítani. Kívánatos volna, hogy a külföldi keresztyén

énekkultúrából számos darabot átemeljünk. Ez zeneileg is és nyelvi szempontból is hozhat megújulást. Van is rá igény, hiszen saját szemünkkel látjuk, hogy mivel az egyház ezen a téren nem mozdul, a fiatalok behozzák a maguk gitáros és dobos énekeit. Ezek az énekek olykor elfogadhatók, olykor pedig nem. Szerencsésebbnek tartanánk, ha az egyház(ak)nak is lenne bővebb kínálata. Bátorító példát is lehet itt említenünk. A református énekeskönyvünkben egyik legfiatalabb éneknek számít a 312. számú, *Várj ember szíve készen* kezdetű adventi ének. Csak az 1948-as kiadásban jelent meg először Czeglédy Sándor debreceni professzor friss fordításában. Azóta az egész Kárpát-medencében éneklük, az evangélikusok is, pedig egy 16. századi dallamról és egy 17. századi német szövegből való fordításról van szó. Másik szép példa lehetne az angolszász világban széltében elterjedt, régen ismert és énekelte karácsonyi ének: *Joy to the World!* Ennek magyar szövegfordítása csak pár éve jelent meg *Örvendj világ* címmel. A dallam is gyönyörű, a szövegfordítás is jó. Ahol eddig tanították a gyülekezetekben, mindenhol megszerették. Nem csoda, Händel írta a zenéjét. Bátrabban kellene tehát az énekanyagunkat formálni, gazdagítani, cserélni, újítani! Az emberi szív erre vágyik.

5. A teológiai és liturgiai nyelvújítástól nem kellene annyira tartanunk, ezt bátrabban vállalnunk kellene. Amint láttuk, egyes esetekben találunk megfelelőbbet a szavak, kifejezések helyébe, máskor pedig nem, sőt olykor a nyelvi fordítás is csődöt mond. Ez nem baj. Ilyenkor a teológiai szaknyelvünket gazdagítjuk egy-egy idegen szóval. Ez fordítva is megtörténhet, tőlünk is kérhetnek kölcsön szavakat, kifejezéseket más tudományok. A fizika például csak pár évvel ezelőtt kezdte használni a *fizikai eszkatológia* kifejezést a maga számára. Bevallottan a keresztyén teológiából kölcsönözte az *eszkatológiát*. Jól tette! Az *eszkatológia* kifejezést, mely a világ végső sorsára vonatkozik, sem a teológia, sem a fizika nem fordítja le semelyik nemzeti nyelvre, csupán mindenhol értelmezik. Használják, használjuk, mert tömören fejez ki egy olyan helyzetet, amelyet csak körülírni lehet szavakkal.¹⁸ De ugyanez játszódott le a 20. század első évtizedeiben, amikor a fény *kettős természetéről* folyt a vita. Ekkor tulajdonképpen a 431-ben zajlott Efézusi Zsinat és a 451-ben zajlott Kalcedoni Zsinat *Krisztus kettős természetére* vonatkozó megfogalmazásai alapján jutottak el a fizikusok a komplementaritás gondolatáig.¹⁹ Amint látjuk, az egyes tudományok, így a teológia is, egymás segítségével előbbre vihetik a szaknyelvek gazdagodó megújulását!

6. A teológiai szaknyelv megújítása iránti lelkesedésünket azonban bizonyos józansági korlátok között célszerű tartanunk. Nem szabad túlzásokba sem esnünk! Ezt egy példával szeretném érzékeltetni. Amikor gimnazista voltam, tanárain gyakran mondogatták, hogy a szenvedő szerkezetet ma már kevésbé használjuk, mert az jól helyettesíthető a cselekvő ige megfelelő alakjaival. Ezt akkor

18 Az *eszkatológia* a teológiában a végső dolgokról szóló tanítás: a halál, a feltámadás, Isten országa, utolsó ítélet, a világ végső sorsa. Az *eszkhatosz* görög szó jelentése *végső, utolsó*. A *fizikai eszkatológia* is hasonlóan a világ végső alakulását vizsgálja.

19 Vö. Bolyki János: A természettudományok kérdései a XX. század teológiatörténetében. Doktori értekezés. Teológiai Tanulmányok. Új folyam, 12. kötet, MORE Zsinata, Budapest, 1980.

el is fogadtam. Amikor azonban teológiát is tanultam, gyakrabban találkoztam a szenvedő szerkezettel, mert sok régi szöveget olvastunk. Többször szeget ütött a fejembe, hogy vajon a szenvedő szerkezet mindenütt pontosan helyettesíthető-e a cselekvő igei formával. Szerintem nem. Az ugyanis rendben van, ha *az épület visszaállított eredeti formájára* mondat helyett azt mondjuk, hogy *az épületet visszaállították eredeti formájára*. Ilyenkor nem érdekel bennünket, hogy kik tették. A szenvedő szerkezet ezt szépen megoldotta, a cselekvés végrehajtója a háttérben maradt. A cselekvő igei formával sincs itt baj. Amikor azonban nem akarjuk megmondani, hogy – példának okáért – kik állapították meg egy bizonyos személy alkalmatlanságát, akkor már bajban vagyunk. Cselekvő formát nem használhatunk, mert akkor a mondatban kell lenni alanynak. De pontosan ezt akarjuk elkerülni. Sem a határozathozó személyt, sem a testületet nem akarjuk megnevezni. Ma viszont már nem mondhatjuk valakinek azt, hogy személyéről *megállapított* az alkalmatlansága. Ez nyelvileg már „ősdi” kifejezésmód. Ezért aztán unos-untalan halljuk az ilyen esetekben, hogy *megállapításra került* vagy *megállapítást nyert* az a tény, hogy XY személye alkalmatlan. E terpeszkedő kifejezések hallatán azonban a magyar tanárok idegesek lesznek, és az érettségi dolgozatban ezeket háromszor húzzák alá pirossal mint nyelvhelyességi hibákat. Olykor még olyan vélemény is elhangzik róluk, hogy aki ilyeneket mond, nem tud jól magyarul. Pedig nem történt más, minthogy a kiirtott szenvedő szerkezet helyett a nyelv önkéntelenül behozott valamilyen furcsa megoldást. Ezek a nem helyeselt, terpeszkedő kifejezések aztán terjednek vég nélkül, mert ma már *megoldásra kerül*, *kijavításra kerül*, *megtartásra kerül*, *kihirdetésre kerül*, ... kifejezéseket halljuk lépten-nyomon. Ezek nem mások, mint körülírt szenvedő szerkezetű alakok. A nyelv szinte küszködik és a maga törvényei szerint akar élni. Nem nyugodott bele a szenvedő szerkezetnek a főbejáraton való erőszakos kitesékelésébe, ezért visszahozta a hátsó ajtón keresztül a szenvedő szerkezet más formáját, az általános alanyú személytelen szerkezet irodalmilag nem éppen helyeseltető változatait.

Ez nagyon fontos tanulság a teológiai szaknyelv számára is. A nyelv működésének, életének, fejlődésének is van saját természete, és bár támogatjuk, segítjük a nyelvújítást, mégis engednünk kell a nyelvet a saját természete szerint alakulni, fejlődni. Már a görögök is figyelmeztettek rá, hogy hagyni kell mindent a saját törvényszerűsége szerint működni, azaz *kata physin*. Hogy egy ismert példát mondjunk erre, pünkösdkor nem mondjuk azt, hogy a Szentlélek „kitöltötte” magát az emberekre. Nyilvánvalóan ezért maradt meg a régies és szép kifejezés: kitöltetett a Szentlélek! A szenvedő szerkezetet sem szabad hagyni mindenáron kiveszni, pláne kiirtani. Ezért a nyelvújítással is mindig óvatosan kell bánni. Tétlenül sem szabad néznünk a nyelvünk alakulását, hanem alkotó módon hozzájárulni ahhoz, ugyanakkor pedig erőszakosan sem szabad azt formálni, hanem tiszteletben kell tartani annak belső szabadságát. A legbölcsebb tanácsunk tehát az lehet, hogy egyszerre érvényesüljön két szándék: a nyelvet segítenünk is kell és engednünk is kell a saját természete szerint megújulni.